

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

ŞƏHLA AVİL QIZI MUSAYEVA

**AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FEİLİ BAĞLAMA
VƏ ONUN İNGİLİS DİLİNDƏ İFADƏ ÜSULLARI**

5714.01 – Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2015

**Tədqiqat işi Azərbaycan Dillər Universitetinin
Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.**

Elmi rəhbər: *filologiya elmləri doktoru, professor*
İkram Ziyad oğlu Qasimov

Elmi məsləhətçi: *filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor*
Arif Rza oğlu Hüseynov

Rəsmi opponətlər: *filologiya elmləri doktoru, professor*
Fidan Afad qızı Qurbanova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Amil Müzəffər oğlu Cəfərov

Aparıcı təşkilat: **Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
Nəzəri və tətbiqi dilçilik şöbəsi**

Müdafiə « 23 » __12__ 2015-ci il saat «___»da Bakı Slavyan Universitetinin nəzdindəki filologiya elmləri üzrə doktorluq və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini təşkil edən D.02.071 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az 1014, Bakı şəhəri, S.Rüstəm küçəsi, 25.

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «___» _____ 2015-ci ildə göndərilmişdir.

D.02.071 Dissertasiya Şurasının
Elmi katibi filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

N.R.Muqimova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Son dövrlərdə, xüsusilə Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini bərpa etdikdən və müstəqil dövlət kimi beynəlxalq aləmdə tanındıqdan sonra Azərbaycan Respublikasının dünyanın aparıcı dövlətləri ilə müxtəlif xarakterli və müxtəlif səviyyəli birbaşa qarşılıqlı əlaqələri durmadan artır ki, bu da dövlət dilinin daha geniş və hərtərəfli şəkildə araşdırılıb öyrənilmə zərurətini ortaya qoyur. Bu cür araşdırmalar həm də digər dillərlə, o cümlədən qeyri-qohum dillərlə müqayisəli şəkildə aparılır. Bunun nəticəsində Azərbaycan dilinin, onun müxtəlif səviyyələrinin dərinədən öyrənilib tədqiq olunmasına imkan yaranır. Bu baxımdan son illərdə daha geniş vüsət alan dil əlaqələri, bu yöndə müxtəlif sistemli dillərin tipoloji-müqayisə yolu ilə Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı səviyyələrinin linqvistik baxımdan araşdırılması aktual xarakter almışdır ki, bu da nəzəri və tətbiqi dilçiliyin daha da inkişaf etməsinə yaxından kömək edir. “Qohum olmayan dillərin müqayisə-tutuşdurma yolu ilə öyrənilməsinin böyük təcrübə əhəmiyyəti də vardır. Xarici dillərin öyrənilməsi üçün milli məktəblərdə həmin dillərin öyrənilməsi metodikası üçün müqayisəli metodun bu növü qiymətli material verir. Qeyd olunan cəhətlərə görə, heç də təsadüfi deyildir ki, rus dilçiliyində, o cümlədən türkdilli respublikaların dilçiliyində ana dilinin xarici dillərlə müqayisəli-tutuşdurma yolu ilə öyrənilməsinə böyük əhəmiyyət verilir”¹.

Ona görə də bu istiqamətdə aparılan hər bir dilçilik tədqiqatı öz elmi və praktik əhəmiyyəti ilə diqqəti cəlb edir və son dövrlərdə bu cür tədqiqatların kəmiyyət baxımından çoxalması qanunauyğun hesab edilməlidir.

Daha çox araşdırmalar aparılan dilçilik problemləri içərisində feillərlə, onun təsriflənməyən (şəxssiz) formaları ilə bağlı tədqiqat işləri də xüsusi mövqeyə malikdir. Bu da təsadüfi deyildir. Çünki feilin bu formaları öz ikili xüsusiyyəti ilə seçilməklə, həm də ən çox işlək olan, leksik-semantik və funksional-üslubi baxımdan ən fəal dil kateqoriyalarından hesab edilir və bu formaların müxtəlif sistemli ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında araşdırılması öz faydalılığı və praktik əhəmiyyəti ilə seçilir. Doğrudur, bu dilçilik problemi – feilin təsriflənməyən (şəxssiz) formaları ilə bağlı ingilis və Azərbaycan dillərində tipoloji-müqayisəli şəkildə

¹ Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, Şərq-Qərb, 2006

öyrənilməsi istiqamətində müəyyən araşdırmalar aparılmış¹, bəzi dilçilik tədqiqatlarında bu məsələ barədə öləri bəhs olunmuşdur².

Lakin bütövlükdə həmin məsələ tam və hərtərəfli şəkildə xüsusi araşdırmaya cəlb edilməmişdir. Bu tədqiqatlardan birincisində feili tərkiblər təhlil edilmiş, feili bağlamalarla bağlı məsələ sanki unudulmuşdur İkinci tədqiqat işində isə feili frazeologizmlərə daha çox diqqət yetirilmişdir. Feili bağlamalar və onların ingilis dilində qarşılığının müəyyənləşdirilməsi məsələsi isə diqqətdən kənar qalmışdır. Əslində bu məsələ heç həmin tədqiqatın öyrənməli olduğu məsələ də deyildir.

Feilin təsriflənməyən (şəxssiz) formalarından biri olan və öz işləkliyi ilə seçilən feili bağlamaların xüsusi olaraq təhlil edilməsi, Azərbaycan dilindəki feili bağlamaların ingilis dilinə çevrilmə imkanlarının üzə çıxarılması və ya ingilis dilində onların qarşılıqlarının müəyyənləşdirilməsi isə həm bu dillərdən qarşılıqlı tərcümə işinin asanlaşdırılmasına, həm də həmin dillərin uyğun auditoriyalarda tədrisi işinin daha optimal şəkildə aparılmasına yaxından kömək edə bilər. Bütün bunlar da mövzunun aktuallığını şərtləndirən amillər hesab edilə bilər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq bu tədqiqat işində Azərbaycan dili feili bağlama və feili bağlama tərkiblərinin ingilis dilində qarşılıqlarının müəyyənləşdirilməsi və bu zaman özünü göstərən qanunauyğunluqların üzə çıxarılmasına səy göstərilir. Tədqiqat prosesində həmin dil vahidlərinin ingilis dilində verilmə yolları sistemləşdirilir və ümumi müddəalar irəli sürülür. Bütün bunların hərtərəfli araşdırılmasına və linqvistik baxımdan təhlil edilməsinə Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə cəhd edildiyindən bu problemin həll edilməsinə səy göstərilməsi həmin tədqiqat işinin elmi yeniliyi hesab edilə bilər.

Tədqiqat işinin obyektı ingilis və Azərbaycan dillərində feilin təsriflənməyən (şəxssiz) formalarının spesifik cəhətlərinin üzə çıxarılması, feili bağlamaların bu sistemdə yerinin aşkarlanması və uyğun formalarının müəyyənləşdirilməsidir.

Tədqiqat işinin predmeti Azərbaycan dili feili bağlamalarının və feili bağlama tərkiblərinin ingilis dilinə tərcümə yollarının üzə çıxarılaraq sistemləşdirilməsi və bu zaman özünü göstərən qanunauyğunluqların müəyyənləşdirilməsidir.

¹ Rəfibəyli G. İngilis və Azərbaycan dillərində feili tərkiblər. Bakı, Nurlan, 2005

² Vəliyeva N. Müxtəlif sistemli dillərdə feili birləşmələrin tipoloji təhlili. Bakı, Avropa, 2008

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Azərbaycan dilindəki feili bağlama və feili bağlama tərkiblərinin ingilis dilinə tərcümə olunma yollarının və formalarının müəyyənləşdirilərək ümumiləşdirilməsi, onların qruplaşdırılaraq sistemləşdirilməsi tədqiqat işində qarşıya qoyulan əsas məqsəd hesab edilə bilər. Qarşıya qoyulan bu məqsədi həyata keçirmək üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur:

– Azərbaycan və ingilis dillərində feilin təsriflənməyən (şəxssiz) formaları və onların əsas xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi;

– Azərbaycan və ingilis dillərində feilin təsriflənməyən (şəxssiz) formalarının təsriflənən (şəxslil) formaları ilə oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirib tutuşdurmaq;

– müqayisə olunan dillərdə feilin təsriflənməyən (şəxssiz) formalarının tədqiqi tarixini araşdırmaq və bu barədə söylənilən fikirləri xronoloji ardıcılıqla nəzərdən keçirərək onlara tədqiqatçı münasibəti bildirmək;

– Azərbaycan və ingilis dillərində feilin müqayisə olunan formalarının uyğun gələnlərinin (məsdər və feili sifət) əsas xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirib tutuşdurmaq, Azərbaycan dilindəki feili bağlamaların ingilis dilində qarşılıqlarının üzə çıxarılma qanunauyğunluqları haqqında geniş araşdırma aparmaq;

– əsas hərəkəti zamana, tərzə, səbəbə və şərtə görə izah edən feili bağlamaların struktur-semantik xüsusiyyətləri haqqında geniş təsəvvür yaratmaqla onların ingilis dilinə çevrilməsi zamanı sadə və mürəkkəb cümlə formalarından hansı hallarda istifadə olunma prinsiplərini müəyyənləşdirib üzə çıxarmaq;

– Azərbaycan dili feili bağlama və feili bağlama tərkiblərinin ingilis dilinə tərcümə xüsusiyyətlərinin təcrübədə tətbiqi işini asanlaşdırmaq üçün onları sistemləşdirib ümumiləşdirmələr aparmaq.

Tədqiqatın metodu. Tədqiqat iki müxtəlif sistemli dillərin – Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında aparıldığından araşdırma zamanı tipoloji-müqayisə metodundan istifadə olunur. Bu metoda müraciət olunma zərurəti ondan irəli gəlir ki, müxtəlif sistemli dillərin tədqiqi zamanı məhz bu metodun tətbiqi ilə daha doğru və elmi nəticələr əldə etmək mümkün olur. Çünki “Tipologiya və dillərin struktur göstəricilərinə görə təsnifi bilavasitə bir-birindən asılıdır. Tipoloji tədqiqatın məqsədi dünya dillərinin strukturu haqqında informasiyanın ən optimal kodlaşdırma üsulünün yaradılması və həm də müxtəlif dillərdə izomorfizm və allomorfizm-

lərin müəyyənləşdirilməsidir”¹. Tədqiqatın gedişi zamanı feili bağlamaların ingiliscə qarşılıqlarının müəyyənləşdirilməsi və sistemləşdirilib qruplaşdırılması zamanı statistik metoda da müraciət edilir ki, bu zaman feili bağlamaların ayrı-ayrı formalarının ingiliscə qarşılıqlarının funksional baxımdan daha işlək struktur xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılması asanlaşmış olur.

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiqat zamanı mövzu ilə bağlı Azərbaycan, ingilis və rus dillərində mövcud olan elmi araşdırmalara nəzəri mənbə kimi müraciət edilmiş, praktik dil faktları kimi isə Azərbaycan dilindən ingilis dilinə və əksinə tərcümə olunmuş əsərlərdən istifadə olunmuş, bəzi dil faktları isə dissertantın özü tərəfindən tərcümə edilmiş və beləliklə, dil nümunələrinin ekvivalenti müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqat işinin elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Bu araşdırma zamanı əldə olunan nəticələrdən ingilis və Azərbaycan dillərinin qrammatik quruluşunun daha elmi və hərtərəfli şəkildə öyrənilməsi zamanı, qrammatikaya aid dərslük və dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında elmi mənbə kimi istifadə etmək mümkündür. Azərbaycan dilindəki feili bağlama və feili bağlama tərkiblərinin ingilis dilinə tərcümə olunma imkanlarının müəyyənləşdirilməsi qaydalarının işlənib hazırlanma yollarının tətbiqi ilə bu dillərdən qarşılıqlı tərcümə prosesində, habelə həmin dillərin tədrisi işində faydalanmaq olar. Bu tədqiqat işinin nəticələri, həm də ingilis dilində mövcud olan cerund formasının Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı bu və ya digər qrammatik konstruksiyaların müəyyənləşdirilməsinə, habelə tərcümə lüğətlərinin hazırlanmasına kömək edə bilər.

Müdafiəyə aşağıdakı müddəalar çıxarılır:

– Azərbaycan və ingilis dillərində felin təsriflənməyən (şəxssiz) formaları uyğun struktur və semantik xüsusiyyətlərə malikdir;

– müqayisə olunan hər iki dildə felin üç təsriflənməyən (şəxssiz) forması vardır. Bunlardan məsdər və feili sifət hər iki dildə struktur, semantik və ifadə etdiyi mənalardan bir-birinə uyğun gəlir. İngilis dilindəki cerund və Azərbaycan dilindəki feili bağlamalar isə bir-birindən fərqlənir;

– Azərbaycan dilindəki feili bağlamalar ingilis dilinə tərcümə olunarkən müxtəlif sintaktik-qrammatik formalarla verilir. Bu sintaktik formalar mürəkkəb cümlə, feili sifətin müxtəlif formaları, bəzən məsdər və sözü ilə cerundun birlikdə işlənməsi ola bilər;

¹ Успенская Б.А. Структурная типология языков. Москва, Наука, 1965, с.17.

– ingilis dilindəki cerund forması da Azərbaycan dilinə oxşar şəkildə çevrilir. Yəni feilin bu forması Azərbaycan dilinə ən müxtəlif sintaktik-qrammatik konstruksiyaların köməyi ilə tərcümə olunma bilər;

– Azərbaycan dili feili bağlamalarının ingilis dilinə tərcümə olunma yollarının müəyyənləşdirilməsi və onların sistemləşdirilərək qruplaşdırılması nəzəri və praktik dilçilik baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticələri respublika və beynəlxalq konfranslarda məruzə olunmuş, müəllifin çap olunmuş məqalələrində öz əksini tapmışdır.

Tədqiqatın strukturu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın Giriş hissəsində mövzunun aktuallığı, elmi yeniliyi əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, obyekt, predmeti, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, metodları, aprobasiyası, müdafiəyə çıxarılan müddəalar, dissertasiyanın strukturu şərh olunur.

Dissertasiyanın “Azərbaycan və ingilis dillərində feilin təsriflənməyən (şəxssiz) formalarının tədqiqi tarixi” adlanan birinci fəslə üç bölmədən ibarətdir. Birinci fəslin birinci bölməsi “Azərbaycan və ingilis dillərində feilin təsriflənməyən (şəxssiz) formalarının əsas xüsusiyyətləri və növləri” adlanır. Bu bölmədə öz leksik, semantik və qrammatik xüsusiyyətlərinin zənginliyi ilə diqqəti cəlb edən feilin təsriflənməyən (şəxssiz) formalarının əsas xüsusiyyətləri və növləri araşdırılmışdır.

Azərbaycan və ingilis dillərində feilin təsriflənməyən (şəxssiz) formaları özünün ikili xarakteri və xüsusi semantik-qrammatik xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Feilin təsriflənməyən (şəxssiz) formaları feilə məxsus olan aparıcı bir əlamətdən – təsriflənmə (şəxsə, zamana görə dəyişmə və şəkil əlamətləri qəbul etmə) xüsusiyyətlərindən məhrum olur və feilə məxsus olan bir çox semantik xüsusiyyətlərdən uzaqlaşır. Bu isə onların təsriflənən feillərdən xeyli dərəcədə fərqlənməsinə və onlardan müəyyən qədər uzaqlaşmasına və digər nitq hissələrinə aid sözlərə yaxınlaşmasına səbəb olur. Onların ilkin semantik mənası feillərə məxsusdursa, sonradan yaranmış mənalar – sintaktik vəzifə daşıyan mənalar onların cümlə daxilində yerinə yetirdiyi sintaktik funksiyalarla müəyyənləşdirilir. Bu funksiya isə daha çox hallarda birləşmə daxilində, onların digər sözlərlə

birdəşərək bir ümumi sintaktik vəzifənin yerinə yetirilməsi ilə üzə çıxır. Ona görə də feilin bu formaları və onların əsas funksiyaları dilin sintaktik səviyyəsində daha dəqiq müəyyənləşir və onlara xas olan bir çox əlamətlər də məhz dilin sintaktik səviyyəsində üzə çıxır.

Azərbaycan dilində feilin təsriflənməyən formaları üç feil formasını (feili sifət, feili bağlama və məsdər) özündə birləşdirir. İngilis dilində, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, feilin şəxssiz formalarına məsdər, feili sifət və cerund daxil edilir. Deməli, hər iki dildə feilin üç şəxssiz (təsriflənməyən) formasının olduğu qeyd edilirsə də, mahiyyət etibarı ilə və adlandırılması baxımından onlar bir-birindən fərqlənir. Bu da təbii haldır. Çünki “ Dillərin müqayisəsi zamanı üzə çıxarılan fərqlər iki cür olur və bunlara əsasən tipologiyanın iki sahəsi fərqləndirilir: keyfiyyət fərqləri və kəmiyyət fərqləri”¹. Belə ki, ingilis dilində feilin şəxssiz formalarından biri olan cerundun Azərbaycan dilində, Azərbaycan dilindəki feili bağlamanın isə ingilis dilində tamamilə mövcud olmaması tipologiyanın keyfiyyət fərqləridir. Müqayisə olunan hər iki dildə feili sifət feilin şəxssiz (təsriflənməyən) formalarından biri hesab olunur. Feili sifətin hər iki dildə işlənmə tezliyi həmin dillərin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq dəyişməsi tipologiyanın kəmiyyət fərqləridir.

İngilis dilində isə, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq feilin şəxssiz formalarının konkret şəxs anlayışı bildirməməsi önə şəkilir. Azərbaycan dilində feilin kökünə artırılan şəkilçilərdə şəxs, zaman, kəmiyyət anlayışları öz əksini tapır. Məsələn: *Mən gedirəm; Biz gedirik*. Bu cümlələri *Gedirəm; Gedirik* kimi də mənaya heç bir xələl gətirmədən işlədə bilərik. İngilis dilində *I go – Mən gedirəm. We go – Biz gedirik*. cümlələrində feillərin sonunda zaman, şəxs, kəmiyyət kateqoriyalarını ifadə edə bilən heç bir sonluq görmürük. Bu cümlələri Azərbaycan dilində olduğu kimi mübtədanı atıb *go-get, go-get*. şəklində işlətsək əvvəlki cümlənin mənasını saxlaya bilərik. Deməli, ingilis dilində cümlədə mübtədanın – şəxsin rolu çox böyükdür. Bu baxımdan feilin belə formalarının ingilis dilçilik ədəbiyyatında “şəxssiz formalar” kimi adlandırılması da təsadüfi deyildir.

Birinci fəslin ikinci bölməsində Azərbaycan və ingilis dillərində feilin təsriflənməyən (şəxssiz) formalarının təsriflənən (şəxslili) formaları ilə, həmçinin həmin formaların bir-biri ilə oxşar və fərqli cəhətləri araşdırılmış, hər bir formaya aid olan xüsusiyyətlər müəyyənləşdirilmişdir.

¹ Yunusov D.N. Müqayisəli tipologiya. Bakı, Mütərcim, 2012, s.19

Feili birləşmələr və feili tərkiblər də bu bölmədə araşdırılır. Feili birləşmələrdə əsasən iki tərəf – tabe söz (asılı tərəf) və tabeedicisi söz (əsas tərəf) olur. Feili birləşmələrin əsas tərəfi feillin təsriylənməyən formaları ilə ifadə olunur, asılı tərəf isə hərəkəti müxtəlif cəhətdən izah edir. Məsələn: *məktubu yazmaq – to write a letter, walking in the park-parkda gəzmək, by reading aloud-ucadan oxumaqla* və s. Hər iki dildə verilmiş ifadələri qarşı-qarşıya qoyub tutuşdurduqda görünür ki, ingilis dilində əsas tərəf birinci, asılı tərəf isə ikinci yerdə işlənirsə, Azərbaycan dilində ikinci yerdə əsas, birinci yerdə isə asılı tərəf işlənir. Belə fərqli işlənmə söz sırası qeyd olunan kateqoriyanın mahiyyətindən irəli gəlir. “J. Qrinberq müxtəlif strukturlu dillərin cümlə strukturu üzərində apardığı tədqiqat sayəsində dilləri cümlə strukturuna əsasən üç qrupa bölmüşdür: a) PSO (XMT) xəbər-mübtəda-tamamlıq, b) SPO (MXT) mübtəda-xəbər-tamamlıq, c) SOP (MTX) mübtəda-tamamlıq-xəbər”¹.

Deməli, Azərbaycan dili SOP (MTX), ingilis dili isə fərqli SPO (MXT) cümlə strukturuna aid olduğuna görə ingilis və Azərbaycan dillərində söz birləşməsi və cümlədə sözlərin sırası fərqli olur. Sözlərin cümlədə və söz birləşməsində sırası, yəni cümlə strukturu həmin dilin qrammatik, morfoloji quruluşundan asılı olur.

İngilis dilində feilin şəxssiz formaları cümlədə izahedicisi sözlərsiz (tamamlıq və zərflilik olmadan) işlənə bilirlər. Məsələn: *She came in laughing – O, gülə-gülə içəri girdi.*

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində feilin şəxssiz formaları daha çox hallarda izahedicisi sözlərlə işlənir və onlarla birlikdə məsdər, cerund və feili sifət birləşmələri əmələ gətirirlər. Bu birləşmələr sintaktik vahidlər yaradaraq cümlənin bir üzvü kimi çıxış edirlər. Məsələn: *Arriving at the store, I found that it was closed* (feili sifət birləşməsi) – *Mağazaya çatanda aşkar etdim ki, o bağlıdır.*

Feilin şəxssiz formaları ilə ifadə olunmuş hərəkət onlardan əvvəl işlənən isim və ya əvəzliyə aid olur və belə halda həmin isim və ya əvəzlik müstəqil cümlə üzvü kimi çıxış edə bilmir, feilin şəxssiz forması ilə sıx bağlı olur, feili tərkib əmələ gətirir və cümlənin mürəkkəb üzvü vəzifəsində çıxış edirlər. Həmin tərkiblər feilin şəxssiz formaları ilə izahedicisi sözlərlin (tamamlıq, zərflilik) birlikdə əmələ gətirdikləri birləşmələrdən fərqlənir. Bu birləşmələrdə feilin şəxssiz formalarının ifadə etdiyi hərəkət yuxarıda verilmiş cümlələrdə olduğu kimi, cümlənin mübtədasına aid olur. “Feili

¹ Yunusov D.N. Müqayisəli tipologiya. Bakı, Mütərcim, 2012, s.17

tərkiblərin tərkib hissələri arasında predikativ əlaqə mövcud olduğu halda, birləşmələrin tərkib hissələri arasında belə əlaqə özünü göstərə bilmir”¹.

Birinci fəslin üçüncü bölməsi “İngilis dilində feilin şəxssiz formalarının inkişaf tarixi” adlanır. Bu bölmədə feilin şəxssiz formalarının Qədim, Orta, Müasir ingilis dili dövrlərində keçdiyi inkişaf yolu müəyyən-ləşdirilmişdir. Qeyd olunur ki, qədim ingilis dili dövründə feilin iki şəxssiz forması mövcud olmuşdu: məsdər və feili sifət. Bir çox cəhətlərə görə onlar şəxslə feillərə deyil, daha çox isimlərə və sifətlərə yaxın (bağlı) olmuşlar.

Orta ingilis dili dövründə analitik formaların inkişafı və yaranmış yeni qrammatik kateqoriyalar feilin şəxssiz formalarının dəyişməsinə səbəb oldu. Orta ingilis dili dövründə indiki zaman feili sifətinin şəkilçisi *-ende/-inde* tədricən *-inge* sonluğuna çevrilmişdi, müəyyən zaman keçdikdən sonra isə *-inge* sonluğu da öz növbəsində *-ing* forması ilə əvəz olunmuşdur. “Orta ingilis dili dövründə feili sifətin hallara görə dəyişməsi yox olmuşdur və zərflik funksiyasında işlənməyə başlamışdır. İndiki zaman feili sifətinin mürəkkəb formaları (perfect, non perfect, passive active) meydana gəlmişdir”². Orta ingilis dili dövründə feilin yeni şəxssiz forması hesab olunan cerund (gerund) meydana gəlmişdir. O, feili isimdən törəmişdir. Orta əsrlərdə feili ismin sonluğu *-ung(e)* *-ing* sonluğuna çevrilmişdir. Cerund (Gerund) feilin sonuna həmin *-ing* sonluğunu artırmaqla düzəlmiş və müasir dövrdə də həmin sonluqla düzəlir.

“Gerundda feil kateqoriyalarının meydana gəlməsi müasir ingilis dilinin ilkin (başlanğıc) mərhələsinə təsadüf edir. XVI əsrin ikinci yarısında cerund perfect və passive formalarına yiyələnir”³.

Beləliklə müasir ingilis dilində feilin aşağıdakı şəxssiz formaları sabitləşir:

1. Məsdər (The Infinitive);
2. Cerund (The Gerund);
3. İndiki zaman feili sifəti (Participle I);
4. Keçmiş zaman feili sifəti (Participle II).

¹ Каушанская В.Л., Ковнер Р.Л., Кожевникова О.Н. Грамматика английского языка. Ленинград, Просвещение, 1973, с.154

² http://revolution.all.best.ru/languages/00138083_1.html. The history of the verbal grammatical categories in English.

³ Kобрina N.M, Kornoyeva E.A., Ossovskaya M.J., Guzeyeva K.A. An English Grammar. Morphology. Moscow, Prosveshcheniye. 1985, p.172

Dissertasiyanın “Azərbaycan dilində feili bağlamalar və onların struktur- funksional xüsusiyyətləri” adlanan ikinci fəslə də üç bölmədən ibarətdir. İkinci fəslin birinci bölməsi “Azərbaycan dilində feili bağlamalar feilin təsriflənməyən formalarından biri kimi” adlanır. Bu bölmədə qeyd olunur ki, dildə feil vasitəsilə ifadə olunan müxtəlif xarakterli hərəkətin hər birinin özünəməxsus əlamət və xüsusiyyətlərini ifadə etmək üçün xüsusi söz qrupunun yaranma ehtiyacı nəticəsində feili bağlamalar meydana çıxmış və Azərbaycan dilində bu söz qruplarının yaranması üçün xeyli sayda xüsusi morfoloji əlamətlər sabitləşmiş və onlar dilçilikdə feili bağlama şəkilçiləri adı ilə qeydə alınmışdır. Bu şəkilçilərin bir qismi feilin digər kateqorial əlamətləri əsasında yaransa da, digər qismi xüsusi feili bağlama şəkilçiləri kimi meydana çıxmışdır.

İkinci fəslin ikinci bölməsi “Feili bağlamaların formal və semantik xüsusiyyətləri” adlanır. Bu bölmədə Azərbaycan dilindəki feili bağlama şəkilçiləri və onların yaratdığı semantik cəhətdən fərqli mənalar ayrılıqda, dil faktları əsasında nəzərdən keçirilmişdir. Burada əsas məqsəd feili bağlama şəkilçilərinin ifadə etdiyi mənaları daha aydın təsvir etmək və onların ingilis dilinə tərcüməsi zamanı optimal qarşılıqlarının müəyyənləşdirilməsini asanlaşdırmaq olmuşdur.

Bu bölmədə müasir Azərbaycan dilində feili bağlama düzəldən və nisbətən daha çox istifadə olunan aşağıdakı şəkilçilər dil faktları əsasında nəzərdən keçirilmişdir: $-ib^4$, $-anda^2$, $-kən//-ikən$, $-dıqda^4$, $-alı^2$, $-ar//maz$, $-ar//maz$, $-caq^2$, $-miş^4$, tərzə görə $-araq^2$, $-madan^2$, $-a^2$, $-ınca^4$. Məsələn: *Tez-tez mərkəzi mətbuatda imzanızı görəndə ürəyim dağa dönür* [Anar].

Yerindən durmadan ancaq əlini uzadaraq musiqi dinləyə bilər, siqaret çəkər, fikir-xeyallara dala bilərdi [Anar].

İkinci fəslin üçüncü bölməsi “Azərbaycan dilində feili bağlamaların sintaktik funksiyaları” adlanır. Bu bölmədə feili bağlamaların sintaktik və üslubi funksiyalarının geniş olması vurğulanır və buna görə də digər dil vahidlərindən seçilməsi nəzərə çatdırılır. Feili bağlamalar da, feilin digər təsriflənməyən formaları kimi, sintaktik səviyyədə ayrı-ayrı sözləri və söz qruplarını öz ətrafına birləşdirərək feili tərkib əmələ gətirir və beləliklə də sintaktik vəzifə və üslubi funksiyaya görə müxtəlif mənalar ifadə edərək dilin konstruktiv səviyyəsində mühüm əhəmiyyət daşıması ilə fərqlənir. “Feili bağlamaların çoxsaylı formaları morfoloji əsasda meydana çıxır və

morfoloji sistemin nəzarəti altında fəaliyyət göstərir, lakin sintaktik səviyyəsində reallaşır”¹.

Feili bağlamalar cümlədəki əsas feilin müxtəlif baxımdan aydınlaşdırılmasına xidmət etdiyi üçün əksər hallarda zərfliyin ayrı-ayrı növləri vəzifəsində işləndiyi, tərkib əmələ gətirərək bütövlükdə zərfliyin bəzi məna növlərinin ifadə vasitəsinə çevrilə bildiyi kimi, tabeli mürəkkəb cümlələrin ayrı-ayrı budaq cümlələrinin sintaktik sinonimi də ola bilər. Bu vəzifələrin reallaşmasında, feili bağlama və feili bağlama tərkiblərinin müxtəlif sintaktik funksiya yerinə yetirməsində isə onları əmələ gətirən morfoloji əlamətlər və bu zaman meydana çıxan semantik mənalara aparıcı olur. Dissertasiyada əsas feili tərzə, zamana, səbəbə, şərtə görə izah edən feili bağlama və feili bağlama tərkiblərinin sintaktik funksiyaları geniş və hərtərəfli şəkildə araşdırılır və dil faktları ilə əsaslandırılır.

Dissertasiyanın “Azərbaycan dilində əsas feili müxtəlif cəhətdən aydınlaşdıran feili bağlamalarının ingilis dilində qarşılığı” adlanan üçüncü fəslə üç bölmədən ibarətdir. Bu fəslin birinci bölməsi “Ümumi məsələlər” adlanır. Burada qeyd olunur ki, ingilis və Azərbaycan dilləri tipoloji quruluşuna görə bir-birindən fərqləndiyi üçün bu və ya digər qrammatik kateqoriyaların dildə ifadə formaları da bir-birindən fərqli olur. Hər hansı bir dildə bu və ya digər qrammatik kateqoriyanı düzgün müəyyənləşdirmək üçün həmin kateqoriyaya məxsus formaları düzgün təyin etmək lazımdır.

Azərbaycan dilində feilin təsriflənməyən formalarından biri olan feili bağlama, ingilis dilində onu ifadə edən feili sifət və cerund kimi, təsriflənən feildən fərqli olaraq, başqa bir feilə mənacə bağlanıb onu müxtəlif cəhətdən izah edir və izah etdiyi feildən əvvəl gəlir. Şəklə, zamana, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmir, özündən sonra gələn feillə müqayisədə asılı mövqedə işlənir, bununla belə, mühüm feil əlamətlərini də (hərəkət anlayışı bildirmək, təsdiq və inkarlıq, təsirli və təsirsizlik, növ, idarə etmə) saxlayır. Feili bağlama işləndiyi cümlədəki əsas feilə bağlı olaraq onu əsasən zamana, tərzə, bəzi hallarda səbəbə və şərtə görə izah edib tamamlayır və zərfin cümlədə daşdığı funksiyaları yerinə yetirir. Bəzi hallarda feili bağlama üslubun tələbinə görə cümlənin qeyri-müstəqil həmcins xəbəri və ya özündən sonra gələn feillə birlikdə cümlənin mürəkkəb xəbəri ola bilər.

Azərbaycan dilində feili bağlamanın cümlədə hansı funksiya daşdığını dəqiq müəyyən etmək tərcümə prosesində ən vacib olan şərtlərdən biridir.

¹ Юлдашев А.А. Соотношение деепричастных и личных форм глагола в тюркских языках. Москва, Наука, 1977, с. 136

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan dilində feili bağlamalar cümlədə əsas feildən (tam lüğəti mənaya malik olan, təsriflənən) əvvəl işlənərək mənaca onlara bağlı olurlar. Yanaşı işlənən feili bağlama ilə təsriflənin feil leksik-qrammatik vahid kimi çıxış etmədikdə onlar əsas feillə sintaktik birləşmələr yarada bilir və bu sintaktik birləşmələrin tərəfləri arasına başqa sözlər daxil olsa da, onlar öz əvvəlki lüğəti və qrammatik mənalarını saxlayırlar. Bu birləşmələrin tərəfləri cümlənin ayrı-ayrı üzvləri vəzifəsində işlənir. Hətta bəzi sintaktik birləşmələrdə feili bağlama inkarlıq kateqoriyası üzrə dəyişə bilir. Belə birləşmələrdə feili bağlama cümlədə əksərən zərflik ya da zamanı və şəxsi əsas feillə müəyyənləşən, qeyri-müstəqil həmcins xəbər (bu xüsusiyyət yalnız *-ib⁴*, *-araq²* şəkilçili feili bağlamalara aiddir) kimi çıxış edir. Aşağıdakı cümlə nümunələri ilə fikrimizi əsaslandırmaq və feili bağlamaların bu cümlələrdə ifadə etdikləri leksik-qrammatik mənalara ingilis dilinə tərcümə prosesində dəqiqliklə fikir verək. Məsələn:

1. *Bu vaxt növbədən kimsə çıxıb kassaçıya yanaşdı, əyilib qulagına nə isə pıçıldadı. (Anar) – At this time going out of the queue, somebody approached the cashier and whispered something in his ear leaning over (sadə, məlum növdə indiki zaman feili sifətləri).*

2. *Qazan ora-bura göz gəzdirəndə gəldiyi yolda bir tozanaq gördü. (Anar) – Having a glance hither and thither, Gazan saw a dust storm on the way he came (sadə, məlum növdə indiki zaman feili sifəti).*

3. *Minik elan edəndə rahat nəfəs aldım. (Anar) – When the passengers being allowed to the plane, I breathed freely (məchul növdə, sadə indiki zaman feili sifəti).*

4. *Mən paltomu geyinincə(geyinənəcən) Nərgiz durna boylu güldandan seyrək-seyrək düzülmüş qırmızı gülləri uzun barmaqlarıyla yığırdı. (Anar) - While I putting on my coat (While I was putting on my coat) Nargiz was taking the red flowers, placed sparsely, out of the long necked flower vase (bağlayıcı *while* +sadə, məlum növdə indiki zaman feili sifəti; xəbəri keçmiş davamedici zaman formasında olan zaman budaq cümləsi).*

5. *Onu başa düşməyəcəklərindən ehtiyat edib danışmadı. - Being afraid not to be understood (Being afraid of not being understood), he didn't speak (məchul növdə sadə məsdər və ya sadə indiki zaman feili sifəti).*

6. *İki igid atlarını dördanla çapa-çapa üz-üzə gəldilər (Anar) – Two brave men met face to face, galloping their horses (sadə, məlum növdə indiki zaman feili sifəti).*

7) *Vüsal evdən qaçıb, qonşunun bağında gizlənmişdi.* – *Vusal ran away from home and hid himself in the neighbour's garden* (keçmiş zaman formasında olan xəbər).

Yuxarıda Azərbaycan dilində verilmiş cümlə nümunələrində feili bağlama tam lüğəti mənaya malik olan feillərlə sintaktik birləşmələr yaratmışdır. Bu cümlələrdə işlədilmiş əsas feillər (*pıçıldadı, gördü, nəfəs aldım, yığırtdı, danışmadı, gəldilər, gizlənmişdi*) xəbər vəzifəsində işlənmişdir. 7-ci cümlədəki *qaçıb* feili bağlaması *qaçdı* xəbərinin sinonimi kimi işlənmiş, və gizlənmişdi xəbəri ilə həmcinsdir. 1 və 6-cı cümlələrdə feili bağlamalar (*əyilib, çapa-çapa*) tərz-i-hərəkət zərfliyi, 2, 3, 4-cü cümlələrdə feili bağlamalar (*göz gəzdirəndə, elan edəndə, geyinincə*) cümlənin zaman zərfliyi funksiyasında işlənmişdir.

Buradakı feili bağlamalar situasiyadan asılı olaraq məlum və məchul növdə olan indiki zaman feili sifəti, məchul növdə sadə məsdər, zaman budaq cümləsi və xəbər funksiyası daşıyan əsas feil kimi tərcümə edilir. Bu zaman feili bağlamaların morfoloji əlamətləri deyil, ifadə etdikləri mənalar aparıcı olur.

Bu bölmədə qeyd olunur ki, “İngilis dilində feillərdən sonra zərf və ya sözlünü (*above, about, across, away, back, before, by, down, in, off, və s.*), bəzən də hər ikisi işlənərək feillərlə birlikdə yeni mənalı tərkibi (frazoloji) feillər əmələ gətirirlər. Məsələn: *to give up-tərgitmək, to go away-çıxıb getmək, to come in-içəri girmək, look after-qayğısına qalmaq və s.*”¹

Bu bölmədə həmçinin tərcümə prosesində feili bağlamaların təsirli və təsirsiz olmasına, təsdiq və inkarda işləmə bilməsinə, feilin müvafiq növündə ola bilməsinə, digər sözlərlə əlaqəyə girərək feili bağlama tərkibi əmələ gətirməsinə və s. diqqət yetirmək vurğulanır. Məsələn: *Məni görüb* (təsirli) *dayandı* – *Seeing* (təsirli) *me he stopped* (məlum növ, indiki zaman feili sifəti).

O, işi gördürüb (icbar növ) *qurtardı*. “Bir işi başqasına gördürmək “ingilis dilində “*have+object+past participle* və ya *get+object+past participle*” modeli ilə ifadə olunur¹ Deməli, bu xüsusiyyəti nəzərə almaqla verilmiş cümləni aşağıdakı kimi tərcümə edə bilərik: *He finished having the work done.*

¹ Thomson A.İ., Martinet A.V. A Practical English Grammar, Oxford University Press, 1986, p. 315

Görünüb (məchul növ) aradan çıxdı. Bu cümlədə feili bağlama (*görünüb*) ingilis dilinə məchul növdə olan *bitmiş indiki zaman feili sifəti* ilə tərcümə oluna bilər: *Having been seen, he swept away.*

Normal götürüldükdə ingilis dilində feili bağlamaların ifadə vasitəsi olan feili sifətlərdə və sözünü+cerundda ifadə olunan hərəkət anlayışının subyekti əsas feilin subyekti ilə eyni olur.

Məsələn: *Gənclər stol ətrafında oturub kart oynayırdılar – The young sat round the table playing cards.*

Vağzala çatanda dostumu gördüm - On arriving at the station I saw my friend.

Müasir Azərbaycan dilində mövcud olan feili bağlama şəkilçilərinin bir qismi bəzi hallarda sinonim mənalar ifadə etmələri baxımından maraqlıdır. Məsələn, *-anda², -dıqda⁴ və -arkən²* şəkilçilərinin yaratdığı və ifadə etdiyi mənalar təxminən oxşar və ya eyni olmaqla sinonim mənalar ifadə edir və çox vaxt asanlıqla bir-birini əvəz edə bilər. Bu zaman onların mənə fərqləri ancaq mətnin ümumi məzmunundan və situasiyadan asılıdır. Məsələn: *O, yarlı-yaraqlı kazakları görəndə (gördükdə, görərkən) anı olaraq Peterburqu xatırladı (İ.Şıxlı).*

Azərbaycan dilində verilmiş bu cümlədəki fərqli şəkilçilərlə düzəliş təxminən eyni mənalar ifadə edən feili bağlamaları ingilis dilində də sinonim mənalar ifadə edən vasitələrlə tərcümə etmək olar. İki qısa, bir-birinin ardınca baş verən hərəkətdən birincisini sinonim mənalar ifadə edən vasitələrlə – indiki zaman feili sifəti (*seeing*), bitmiş formada olan indiki zaman feili sifəti (*having seen*), sözünü+cerund (*on seeing*), xəbəri sadə keçmiş zaman formasında olan zaman budaq cümləsi (*as soon as he saw*) və bir-birinin ardınca baş verən iki qısa hərəkət *and* bağlayıcısı ilə bağlanan həmcins xəbərlili (*saw and remembered*) sadə cümlə şəklində ifadə oluna bilər¹. Bunları nəzərə alaraq yuxarıdakı cümləni ingilis dilinə tərcümə edərkən azacıq üslubi və mənə fərqləri ilə aşağıdakı konstruksiyalarda ifadə etmək olar: *Seeing the armed Kazaks, he immediately remembered Peterburg (sadə indiki zaman feili sifəti).* *Having seen the armed Kazaks, he immediately remembered Peterburg (bitmiş indiki zaman feili sifəti).* *On seeing the armed Kazaks, he immediately remembered Peterburg (sözünü-on+cerund).* *As soon as he saw the armed Kazaks, he immediately*

¹ John Eastwood. Oxford Learner Grammar. Grammar Finder. Oxford University Press, 2009, p.169

remembered Peterburg (zaman budaq cümləsi). He saw the armed Kazaks and immediately remembered Peterburg (həmcins xəbərli sadə cümlə).

Deməli, Azərbaycan dilində sinonim feili bağlama şəkilçiləri ilə düzəlmiş feili bağlamaların ingilis dilindəki qarşılıqları da sinonim mənalar ifadə edən fərqli sintaktik konstruksiyalar olur.

Üçüncü fəslin ikinci bölməsi “Əsas feili zamana görə izah edən feili bağlamaların ingilis dilində ifadə formaları” adlanır. Bu bölmədə qeyd olunur ki, zaman anlayışı bildirən feili bağlamaların əmələ gəlməsində, -*anda*², -*arkən*², -*diqda*⁴, -*alı (-əli)*, -*ib*⁴, -*araq*², -*madan*², -*ınca*⁴, -*dıqca*⁴, -*ar (-maz)*¹ morfoloji əlamətləri əsas rol oynayır. Bu şəkilçilər əsas feildə ifadə olunan hərəkəti zamana görə izah edə bildikləri kimi, bəzi hallarda əsas feildəki hərəkətin tərzini, şərtini və s. mənaları da bildirə bilirlər.

İngilis dilində feili bağlama formaları mövcud olmadığından Azərbaycan dilindəki zaman anlayışı bildirən feili bağlamaların ifadə etdiyi mənalar həmin dildə feili sifət, bağlayıcı+feili sifət, feili sifətin məlum və məchul növdə tərz formaları, zərflik budaq cümlələri, sözünü+cerund və onun məlum və məchul növdə tərz formaları, və (and) bağlayıcısı ilə bağlanan, eyni feillərin təkrarı ilə ifadə olunan həmcins xəbərli sadə cümlə şəklində və digər formalarda öz əksini tapa bilər. Bu zaman onu da göstərmək lazımdır ki, tədqiqatçıların da qeyd etdikləri kimi, ingilis dilində zaman zərfliyi funksiyasında işlənən indiki zaman feili sifəti və ya indiki zaman feili sifətinin birləşməsi (tərkibi) semantik baxımdan zaman budaq cümləsinə uyğun gəlir².

Dissertasiyada Azərbaycan dilindəki zaman mənalı feili bağlama və feili bağlama birləşmələrinin (tərkiblərinin) ingilis dilinə həmin tərcümə vasitələri haqqında geniş dil faktları əsasında məlumat verilmişdir. Bu zaman ingilis və Azərbaycan dillərində özünü göstərən fərqli xüsusiyyətlər və uyğun cəhətlər də müəyyənləşdirilmiş, müxtəlif mənbələrdən seçilmiş dil faktları ilə əsaslandırılmışdır.

Bu bölmədə qeyd olunur ki, indiki zaman feili sifəti həm bağlayıcılarla (*as- nə vaxt ki, -andə, -əndə; once-nə vaxtsa, kimi; until-qədər; when-nə vaxt ki; whenever-nə vaxt olursa olsun; while-o vaxt ki, -kan, -kən*), həm də bağlayıcısız zaman zərfliyi funksiyasında işlənə bilər. Məsələn:

¹ Michael Swan. Practical English Usage. Oxford University Press, 2009, p. 384

² Качалова К.Н., Израилевич Е.Е. Практическая грамматика английского языка. Лист Нью, 2003, с. 300

Take care when crossing the road (when bağlayıcısı ilə) və ya (bağlayıcısız) Take care crossing the street – Küçəni keçəndə (keçərkən) ehtiyatlı olun. (zaman zərfliyi funksiyası). Azərbaycan dilində feili bağlama tərkibi, ingilis dilində isə indiki zaman feili sifət birləşməsi və ya tərkibi cümlədə zaman zərfliyi funksiyasında işləndikdə, zaman budaq cümləsini əvəz edə bilər. Deməli, Azərbaycan dilindəki feili bağlama tərkibləri ingilis dilinə zaman budaq cümlələri ilə də tərcümə oluna bilər. Məsələn:

Küçəni keçəndə ehtiyatlı olun (Elə ki küçəni keçirsiniz, onda ehtiyatlı olun) – Take care when you cross the road.

Bu zaman *when/while/as* bağlayıcılarının işlənmə hallarına diqqət vermək lazımdır. Onların işlənmə halları eyni olsa da, bəzi fərqli cəhətləri də var. Tərcümə prosesində bu fərqli və oxşar cəhətlər nəzərə alınmalıdır.

Azərbaycan dilində feili bağlamanın ifadə etdiyi hərəkətin zamanı ilə əsas feildəki iş eyni vaxtda baş verə bilər. Məsələn: *Pilləkənlərlə aşağı düşəndə az qala yıxılmışdım (Pilləkənlərlə aşağı düşürdüm ki, az qala yıxılmışdım).* Bu cümlədə iki hərəkət eyni vaxtda, eyni şəxs tərəfindən icra edilmişdir. Belə cümlələri ingilis dilinə tərcümə etdikdə hər üç bağlayıcı - *while, when və ya as* indiki zaman feili sifəti və ya zaman budaq cümləsi ilə işləyə bilər: *I almost fell while/when/as coming down the stairs (I almost fell while/when/as I was coming down the stairs).*

Paralel hərəkət və ya paralel hərəkətin inkişafı zamanı *as* bağlayıcısı işlədilir:

O, işlədikcə oxuyurdu (paralel hərəkət) – She sang as she worked.

Günəş qalxdıqca duman çəkilirdi (hərəkətin inkişafı) -As the sun rose the fog dispersed.

Hərəkətin inkişafı bir müddət davam edərsə, onda *while* və ya *as* bağlayıcılarından birini işlətmək olar. Bu zaman, adətən davamedici zaman formaları (*was walking, are having, were playing*) işlədilir. *As, while* bağlayıcıları ilə həmçinin sadə zaman formalarını, xüsusilə də hal-vəziyyət bildirən feillərlə (*sit, lie və ya grow*) işlətmək olar. Məsələn: *Biz manekeni çərkən o, sakit oturmağı oldu - The model had to sit still while we drew her.*

Bu nümunədə zaman budaq cümləsinin mübtədəsi ilə baş cümlədəki mübtədə fərqli şəxslər olduğu üçün budaq cümlənin əvəzinə işlədilən indiki zaman feili sifəti məchul növdə olur:

Çəkilərkən maneken sakit oturmağı oldu – While being drawn the model had to sit still (bağlayıcı+ məchul növdə sadə indiki zaman feili sifəti).

Mən avtobus dayanacağında gözləyərkən üç avtobus əks istiqamətdə yanımdan ötüb keçdi – While (As) I was waiting at the bus stop, three buses went by in the opposite direction (while I was waiting at the bus stop-zaman budaq cümləsi). I waiting at the bus stop, three buses went by in the opposite direction (I waiting at the bus stop (sadə indiki zaman feili sifət tərkibi, tərkibin öz mübtədası var).

Feili bağlama ilə ifadə olunmuş birinci hərəkət qurtarmamış ikincisi baş verirsə, ingilis dilində zaman budaq cümləsi ilə *as* və ya *while* bağlayıcılarından birini işlətmək olar. Bu zaman *when* bağlayıcısını işlətmək olmaz. Məsələn: *Evi tərk edərkən (hələ tərk etməmişdim) açar yadıma düşdü – As I left (=While I was leaving) the house I remembered the key. “When I left the house” isə “Mən evi tərk etmişdim yəni qapı bağlanmışdı” mənasını verir.*

Hərəkət təkrar, adət halını almışsa *when* və ya *once* bağlayıcılarından biri işlədilir:

Xaricdən zəng vuranda 01865 yox, 1865-i yığın – When telephoning from abroad, dial 1865, not 01865.

Beyinə oksigen çatmayanda ölür (Beyin oksigendən məhrum olanda...) – Once deprived of oxygen, the brain dies.

Azərbaycan dilində iki hərəkət bir (eyni) subyekt tərəfindən bir-birinin ardınca icra edildikdə birinci hərəkət feili bağlama ilə ifadə oluna bilər. *O, onun (qadının) pul kisəsindən qeydi götürüb aşağı, piştaxtanın üstünə atdı. (O, onun (qadının) pul kisəsindən qeydi götürdü və aşağı, piştaxtanın üstünə atdı).* Bu qanunauyğunluq ingilis dilində də mövcuddur. Baxmayaraq ki, birinci hərəkət ikincidən əvvəl baş verib, ancaq onlar bir-birinin ardınca baş vermişdir¹.

Bir-birinin ardınca dərhal baş verən iki hərəkətin birincisini indiki zaman feili sifət (P I) ilə ifadə etmək olar. Məsələn: *Taking a note from her purse, he slammed it down on the counter.*

Bu cümlədə feili bağlama tərkibini (*pul kisəsindən qeydi götürüb*) xəbəri sadə keçmiş zaman formasında olan zaman budaq cümləsi ilə də tərcümə etmək olar: *When he took a note from her purse, he slammed it down on the counter.*

Zaman anlayışı bildirən feili bağlamalar ingilis dilində *and* (və) bağlayıcısı ilə bağlanan həmcins xəbərli sadə cümlə şəklində də ifadə oluna bi-

¹ Kobrina N.M., Kornoyeva E.A., Ossovskaya M.J., Guzeyeva K.A. An English Grammar. Morphology. Moscow: Prosveshcheniye, 1985, p.145

lər. Məsələn: *He took a note from her purse and slammed it down on the counter* (həmcins xəbərlər – götürdü, atdı sadə keçmiş zaman formasındadır).

Feili bağlamaların ingilis dilində qarşılıqlarının verilməsi zamanı olduğu kimi, əksinə ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə prosesində oxşar situasiya ilə qarşılaşırıq. Yəni ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı da zaman mənalı feili bağlamalar vasitəsilə ingilis dilindəki feili sifətlər, onların məlum və məchul növdə tərz formaları, söz-önü+cerund və ya zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrlə tərcümə olunur.

Bunu Ayra Levinin “Ölümqabağı öpüş” və Artur Heylinin “Aeroport” əsərlərinin Zeydulla Ağayev tərəfindən Azərbaycan dilinə olunmuş tərcüməsindən seçdiyimiz nümunələr bir daha sübut edə bilər. Tədqiqat işində bu məsələ də hərtərəfli araşdırılmışdır.

Üçüncü fəslin üçüncü bölməsi “Əsas feili tərzə, hal-vəziyyətə, səbəbə və şərtə görə izah edən feili bağlamaların ingilis dilində ifadə formaları” adlanır. Burada qeyd olunur ki, Azərbaycan dilində feili bağlamaların müəyyən bir qismi cümlədəki əsas hərəkəti zamana görə deyil, onun icrasının tərzinin aydınlaşdırılmasına xidmət edir. Bu tipli feili bağlamalar cümlə daxilindəki sintaktik vəzifəsinə görə də əvvəlkiyədən müəyyən qədər fərqlənir. Belə ki, əvvəlki qrupa daxil edilən feili bağlamalar cümlədəki əsas hərəkəti zaman baxımından izah edərkən əksər hallarda zaman zərfliyi funksiyası daşdığı halda, digər qrupa daxil olan feili bağlamalar cümlədəki əsas feili icra tərzinə görə izah edərək cümlədə əksər hallarda tərz-i-hərəkət zərfliyi vəzifəsində çıxış edir. Əsas feili zamana görə izah edən feili bağlamalarla tərzə görə tamamlayanlar cümlədəki əsas hərəkətə aid olaraq onu bu və ya digər baxımdan izah etmələrinə görə isə eynilik təşkil edirlər. Bunların fərqi cümlədə yerinə, mənasına və işlədilməsinə görə müəyyən edilir.

Əsas feili tərzə görə izah edən feili bağlamaların əmələ gəlməsində -ib⁴, -araq², -madan², -a² morfoloji əlamətləri əsas rol oynayır.

Azərbaycan dilindəki əsas feili tərzə, hal-vəziyyətə və digər xüsusiyyətlərə görə izah edən feili bağlamaların ifadə etdiyi mənalər həmin dildə indiki zaman feili sifət, məlum növdə indiki zaman feili sifətinin inkar forması, sözünü by+cerund, sözünü without+cerund, həmcins xəbərlili sadə cümlələr şəklində öz əksini tapa bilər. Məsələn:

O, qışqıra-qışqıra otaqdan çıxıb qaçdı (İ.Qasımov, H.Seyidbəyli) - She ran out of the room screaming (sadə, məlum növdə indiki zaman feili sifəti).

O, fit çala-çala yol ilə gedirdi – He went down the road, whistling to himself (// Whistling to himself, he went down the road.).

Biz gündə on altı saat işləyib (işləyərək) işimizi qurtardıq - We finished our by working sixteen hours a day (sözünü by+cerund).

İngilis dilində indiki zaman feili sifəti hal-vəziyyət zərfliyi kimi işlənərkən o, əsas feillə ifadə olunan hərəkətlə eyni vaxda icra olunan hərəkəti göstərir. Məsələn: *He sat at the table reading a newspaper – O, stol arxasında oturub qəzet oxuyurdu.*

İndiki zaman feili sifəti tərzi- hərəkət zərfliyi kimi işləndikdə isə əsas feillə ifadə olunan hərəkəti səciyyələndirir (xarakterizə edir). Məsələn: *He came in limping – O, axsaya-axsaya içəri girdi.*

Əsas feili tərzə, hal-vəziyyətə görə izah edən və *-ib⁴, -araq², -madan², -a²* morfoloji əlamətlərlə düzələn feili bağlamaların ingilis dilinə tərcümə yolları da ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilmiş və dil faktları ilə əsaslandırılmışdır.

Azərbaycan dilində əsas feilin icra səbəbini, şərtini bildirən feili bağlamalar (*-ib⁴, -madan², -diğindən* morfoloji əlamətlərlə düzələn) da işlədilir ki, onların ingilis dilinə tərcümə olunması zamanı spesifik forma və vasitələrdən istifadə edilir. Məsələn: *Tələbə olduğumdan muzeylərlə maraqlanırdım – Being a student I was interested in museums (Because//As I was a student, I was interested in museums).*

Müasir ingilis dilində “Davamedici zaman formalarında adi halda işlənə bilməyən *be, have, wish və know* feilləri feili sifət formasında olduqda adətən hərəkətin səbəbini ifadə edirlər. Məsələn: *Being unable to help in any other way, I gave her some money – Başqa bir yolla kömək edə bilməyərk(bilmədiyimdən),mən ona bir qədər pul verdim”¹.*

Dissertasiyada bu növ feili bağlamaların da ingilis dilinə tərcüməsi zamanı uyğun gələn formalar müəyyənləşdirilir və qruplaşdırılır.

Azərbaycan dilində feili bağlamalar və feili bağlama tərkibləri, onların əsas əlamətləri, struktur funksional xüsusiyyətləri və bu qrup dil vahidlərinin ingilis dilində ekvivalentlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı aparılan araşdırmalar və dil faktlarının təhlili ümumiləşdirilərək aşağıdakı nəticələri qeyd etməyə imkan verir:

1. Azərbaycan və ingilis dillərində feillər öz zənginliyi, maraqlı xüsusiyyətləri, kommunikativ prosesdəki funksionallığı ilə seçildiyi kimi, feilə xas olan ayrı-ayrı formalar, o cümlədən feilin sexssiz (təsriflənməyən)

¹ Michael Swan. Practical English Usage. Oxford University Press, 2009, p. 383

formaları da rəngarəngliyi və ifadə imkanlarının genişliyi ilə diqqəti cəlb edir.

2. Müqayisə, tutuşdurma və qarşılaşdırma yolu ilə Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında araşdırmaya cəlb etdiyimiz feilin təşriflənməyən (şəxssiz) formaları oxşarlıqları ilə yanaşı, struktur və funksional baxımdan müəyyən fərqləri ilə də seçilir. Belə ki, hər iki dildə feilin bu formaları cümlədəki əsas feilə aid olaraq onu izah etməsi, feilə məxsus bu və ya digər əlamətlərdən məhrum olaraq xüsusi feil forması kimi işlənməsi baxımından oxşar keyfiyyət daşıyırsa, adlandırılmasına, ifadə imkanlarına, forma və məzmunlarına görə bir-birindən xeyli dərəcədə fərqlənir.

3. İngilis dilində feilin bu formaları şəxssiz forma adlandırılaraq infinitiv, participle I və II, cerund terminləri ilə təqdim edilirsə, Azərbaycan dilində onlar məsdər, feili sifət və feili bağlama terminləri ilə işarələnir və təşriflənməyən formalar adlandırılır.

4. Azərbaycan dilində feilin təşriflənməyən formaları türkoloji dilçilik əsasında tədqiq edilmiş, ayrı-ayrı dövrlərdə ona müxtəlif yöndən yanaşılmış, məsdər, feili sifət və feili bağlama adı ilə təqdim edilmiş, onların mahiyyəti və struktur-funksional xüsusiyyətlərinin izahında ciddi fərqlər özünü göstərməmişdir.

5. İngilis dilində də feilin bu formalarının mövcudluğu həmişə qeyd edilmiş, lakin ayrı-ayrı dövrlərdə onların formalaşma xüsusiyyətləri və adlandırılmasında müəyyən fərqlər müşahidə olunsa da, müasir dövrdə feilin üç şəxssiz formasının olması fikri daha aparıcı və əsas olaraq sabitləşmişdir.

6. Azərbaycan dilində feili bağlamalar feilin təşriflənməyən formaları içərisində özünün formal, struktur-funksional xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir və ünsiyyət prosesində fəal rol oynamaqla semantik və funksional baxımdan ən işlək dil vahidləri kimi seçilir.

7. Feili bağlamalar ifadə etdiyi mənalara və yerinə yetirdiyi vəzifələrə görə Azərbaycan dilçiliyində iki qrupa bölünür ki, bu qruplara daxil olan feili bağlamaların ingilis dilinə təcrüməsi prosesində fərqli forma və vasitələrdən istifadə etmək zəruridir.

8. Azərbaycan dilində əsas feili zamana, tərzə, səbəbə, şərtə görə izah edən, həmin xüsusiyyətlərə görə əsas feili tamamlayan feili bağlamaların ingilis dilində ifadə olunması zamanı müxtəlif konstruksiya və formalardan istifadə olunur ki, bu da Azərbaycan dilindəki feili bağlamaların formal xüsusiyyətləri və ifadə imkanları ilə birbaşa bağlı olur.

9. Azərbaycan dilində cümlədəki əsas feili zamana görə izah edən feili bağlamalar ingilis dilinə məlum və məchul növdə indiki zaman feili sifəti (present participle active, passive), məlum və ya məchul növdə olan indiki zaman feili sifətinin bitmiş forması (perfect present participle active, passive), məchul keçmiş zaman feili sifəti (past participle passive), bağlayıcı+ feili sifət, xəbəri məlum və ya məchul növdə işlənmiş zaman budaq cümləsi, və (and) bağlayıcısı ilə bağlanan, eyni feillərin təkrarı ilə ifadə olunan həmcins xəbərlər və sözünü ilə cerundun birlikdə işlənməsi vasitəsilə tərcümə oluna bilər. Tərcümə prosesində bu formaların hansının seçilməsi və hansının orijinaldakı fikri daha dəqiq ifadə edə bilməsi isə mətnin ümumi məzmunu, situasiya və ümumi üslubla birbaşa bağlı olur.

10. Cümlədəki əsas hərəkəti tərzə, hal-vəziyyətə görə izah edib tamamlayan feili bağlamalar ingilis dilinə tərcümə olunarkən sadə, məlum növdə indiki zaman feili sifətindən (present participle active), sözünü ilə cerundun birləşməsindən, həmcins xəbərləri sadə cümlədən və digər konstruksiyalardan istifadə olunur.

11. Cümlədə əsas feilin ifadə etdiyi hərəkətin səbəbini, şərtini bildirən feili bağlamalar ingilis dilinə məlum növdə indiki zaman feili sifəti (present participle active), bitmiş indiki zaman feili sifəti (perfect present participle), xəbəri sadə və ya keçmiş bitmiş zaman formasında olan səbəb budaq cümləsi, şərt budaq cümləsi və bəzən də sözünü ilə cerundun birlikdə işlənməsi vasitəsilə tərcümə oluna bilər.

Dissertasiyanın əsas müddələri aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

- 1.İngilis və Azərbaycan dillərində feili sifətlərin sintaktik funksiyaları haqqında // Azərbaycan Dillər Universiteti, Elmi xəbərlər, Bakı, 2005, №2, s. 55-57
- 2.İngilis və Azərbaycan dillərində feilin şəxssiz formaları haqqında // Azərbaycan Dillər Universiteti, Elmi xəbərlər, Bakı, 2005, №3, s. 32-33
- 3.Azərbaycan dilindəki zaman mənəli feili bağlamaların ingilis dilində ifadə forması // Azərbaycan Dillər Universiteti, Elmi xəbərlər, №1, Bakı, 2006, s. 86-88
- 4.Azərbaycan dilindəki bəzi feili bağlamaların ingilis dilində ifadə formaları haqqında //AMEA, Tədqiqatlar, №3, Bakı, 2006, s. 290-293
- 5.Azərbaycan dilindəki zaman mənəli feili bağlamaların ingilis dilində ifadə formaları haqqında // Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri.

- IV Respublika elmi konfransının materialları (18-19 may 2011-ci il), Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı 2011, s.97-98
6. Формы выражения деепричастий на азербайджанском языке, характеризующих основной глагол по образу действия в английском языке // “Наука и Бизнес: Пути Развития” (Science and Business: Development Ways), Раздел: Проблемы современной филологии, Москва, 2014, №5 (35), с. 196-199
7. Azərbaycan dilində əsas feilin icra səbəbini, məqsədini, şərtini, miqdarını bildirən feili bağlamaların ingilis dilində ifadə üsulları // Bakı Slavyan universiteti, Tağıyev oxuları, №2, Bakı 2014, s. 69-73
8. Azərbaycan dilində olan feili bağlamaların ingilis dilinə tərcümə prosesində vacib olan ümumi məsələlər // Azərbaycan Dillər Universiteti, Elmi xəbərlər, №4, Bakı, 2014, s.75-81

**ДЕЕПРИЧАСТИЕ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ
И СПОСОБЫ ЕГО ВЫРАЖЕНИЯ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ**

РЕЗЮМЕ

Представленная диссертация посвящена деепричастию в азербайджанском языке и способам его выражения в английском языке. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновывается актуальность темы диссертации, определяются цель, задачи и методы исследования, раскрывается научная новизна, отмечается теоретическая и практическая значимость работы, представляются положения, выносимые на защиту.

В первой главе «История исследования форм безличных глаголов в английском и азербайджанском языках» определяются виды и главные особенности форм безличных (неспрягаемых) глаголов в азербайджанском и английском языках, исследуются история развития и изучения безличных форм глаголов в английском языке.

Во второй главе «Деепричастие в азербайджанском языке и его структурно-функциональные особенности» рассматриваются суффиксы деепричастий в азербайджанском языке и создание ими разных значений на основе языковых фактов, широко и подробно исследуются синтаксические функции состава деепричастий и деепричастий со значением образа действия и времени.

Третья глава называется «Деепричастия, поясняющие основной глагол в азербайджанском языке и их соответствия в английском языке». В этой главе обосновываются и определяются пути перевода на английский язык деепричастий, обозначающих время, образ действия, состояния, а также количества, условия, цели, причину основного глагола.

В заключении представлены основные выводы и положения, полученные в результате типологического анализа деепричастий на материале английского и азербайджанского языков.

**“FEILI BAGLAMA” IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE
AND ITS WAYS OF EXPRESSION IN ENGLISH**

SUMMARY

The presented thesis is devoted to the “feili baghlama” in the Azerbaijani language and its ways of expression in English.

The thesis consists of the introduction, three chapters, the conclusion and the list of the used literature.

In introduction the urgency of the theme, the novelty of the research work, its scientific-theoretical and practical importance are described, the methods, aims and objectives of the thesis, the main provisions are determined.

The first chapter is entitled “The research history of the non-finite forms of the verb in the Azerbaijani and English languages”. In this chapter the main features and types of the non-finite forms of the verb are defined and their research and growth history are investigated.

In the second chapter called “Feili baghlamas in the Azerbaijani language and their structural-functional features”, the suffixes of “feili baghlama” in the Azerbaijani language and different semantics represented by them are looked through according to the language facts.

The third chapter is called “The equivalent of Azerbaijani feili baghlamas explaining the notional verb according to different points in the English language”. This chapter deals with the translation ways of “feili baghlamas” explaining the notional verb according to the time, manner, attendant circumstances and denoting the cause, condition of the notional verb have been defined and grounded on the language facts.

The results attained during the investigation are generalized in the conclusion.

Çapa imzalanıb: 16.09.2015.
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

ШАХЛА АБЫЛ ГЫЗЫ МУСАЕВА

**ДЕЕПРИЧАСТИЕ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ
И СПОСОБЫ ЕГО ВЫРАЖЕНИЯ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ**

5714.01 – Сравнительно-историческое
и сравнительно-типологическое языкознание

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологическим наукам

Баку – 2015